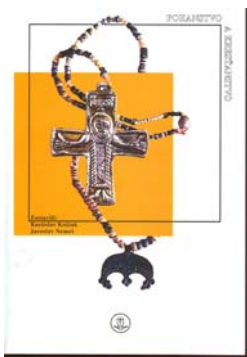

Pohanstvo a kresťanstvo. Zborník z konferencie usporiadanej 5.-6. II. 2003 v Banskej Bystrici.

Eds. Rastislav Kožiak – Jaroslav Nemeš.
Bratislava: Chronos, 2004. 320 s.

ISBN 80-89027-12-1

© Centrum pre štúdium kresťanstva. Všetky práva vyhradené. Pri citovaní prosíme dodržať autorské práva jednotlivých autorov a uvádzať zdrojovú publikáciu.

K možným vzťahom bogomilstva a predkresťanských náboženstiev v prvom bulharskom cárstve

Pavol Haviernik

HAVIERNIK, Pavol: *To the Possible Relations between the Bogomils and the Pre-Christian Religion in the Period of 1st Bulgarian Kingdom.*
In: Pohanstvo a kresťanstvo. Bratislava: Chronos, 2004, p. 139-146.

A kind of a pagan-Christian syncretism in the Bogomil school of thought could not have a decisive function. Members of the class of the infallible based their doctrine strictly on their own perception of the Bible and it was them who represented the crucial class of the Bogomil communities. This does not mean that there were no people living in the Bogomil communities who continued confessing their ancient religion under the Bogomil form - but those times was this case quite common.

KEYWORDS: History, Bulgaria, Bogomils

Na počiatku 10.stor., v čase vlády bulharského cára Petra (927-969) sa v Bulharsku objavujú prvé správy o pôsobení kresťanského „heretického“ hnutia, známeho pod názvom „bogomilstvo“. Bolo to hnutie, ktoré nielen pre miestnu, ale aj pre byzantskú hierarchiu znamenalo značné nebezpečenstvo. Ešte aj v súčasnosti je široko diskutovanou otázkou problematika miesta jeho vzniku, ako aj vzťahov k iným „herézam“, a najmä v Bulharsku, tiež aj jeho vzťahy k miestnym predkresťanským náboženstvám, hoci sa o tom v písomných prameňoch nezachovali žiadne informácie. O pôvodných náboženstvách, či už Prabulharov alebo miestnych Slovanov, sa nezachovalo veľa informácií, zachovali sa však viaceré pokresťančené príbehy, ktoré spresňujú zmienky u historikov Prokopia, Helmholda a i¹. Niektoré z nich boli v minulosti považované za bogomilské, či za ovplyvnené bogomilstvom. Práve tieto budú predmetom analýzy príspevku. Ako východisko pre skúmanie budeme brať zbierku legend vydanú Jordanom Ivanovom v jeho súbore prameňov k bogomilstvu, ktoré sú dostatočne reprezentatívne práve kvôli tomu, že vybral do neho tie, ktoré by sa mohli dať najviac do súvislosti s bogomilstvom². Tieto porovnáme s jediným zachovaným bogomilským

¹ Pochopiteľne, treba sa pri tom vyvarovať mechanickému prenášaní informácií o náboženstve Slovanov Južných na Západných a pod.

² Ivanov J.: Bogomilski knigi a legendi, Sofija 1925 (fototyp. vydanie z 1970). Samozrejme, dodnes sa zachovalo a je zozbieraných veľké množstvo národných legend či už z Bulharska, resp. Balkánu alebo zbierky venované špeciálne dualistickým legendám. Pokiaľ nebude uvedené inak, odvolávky na pramene budú z uvedenej zbierky. Z iných zbierok národných legend pozri napr. Veselovskij A.: Slavjanskije skazanija o Solomone a Kitovrase, Sankt Peterburg., 1872, Veselovskij A.: Razyskanija v oblasti russkogo duchovnogo sticha, XI-XVII, 1889, Dragomanov M.: Zabeležki vărchu slavjanskite religiozno-etičeski legendi, SbNU, kn. VIII, 1892

spisom - tzv. Interrogatio Joannis³, ako aj s inými záznamami bogomilského učenia v polemickej literatúre, ktoré sa ukazujú ako neskreslené⁴.

Vzťah bogomilstva a predkresťanských náboženstiev sa dá vidieť v dvoch rovinách: 1. vplyv predkresťanských náboženstiev, najmä miestnych Slovanov, na formovanie bogomilstva, 2. stopy bogomilstva v národných legendách, ktoré mohli byť istou formou syntézy predkresťanskej religiozity a bogomilstva vďaka blízkym motívom v kozmogónii, vzťahu Boha a Satana a inde.

Spomínanými problémami sa zaoberali historici najmä z 19.stor, ako napr. N. Nodilo, podľa ktorého bogomilstvo bolo izolovaný a autochtónny jav medzi južnými Slovanmi, ktorý vznikol na základe dualistických názorov ich pohanského náboženstva. Tieto staré pohanské názory sa podľa neho skryli pod plášť kresťanstva vo forme bogomilstva. Aj F. Rački a M. Šufflay považovali slovanský dualizmus ako podklad pre sformovanie bogomilského. Druhá možnosť je blízka najmä bulharskej historiografii. Už od 19.stor. prebieha diskusia o pôvode rôznych ľudových mýtov, v ktorých sa opisuje spolupráca Boha a Satanaela pri vytvorení sveta⁵. Raní autori v 19.stor. ako Čech Erben či Rus Afanasiev v nich videli pozostatky pôvodného slovanského dualizmu Beloboha a Černoboha. Názor o bogomilskom vplyve na kozmogonický dualizmus ľudových mýtov pochádza od ruského učenca Veselovského, od ktorého ho potom prebrali aj Hasdeu, Dähnhardt, Dragomanov, Radčenko, Ivanov a i. Mircea Eliade však presvedčivo dokázal ich predkresťanský pôvod a príbuznosť týchto národných legiend s inými kozmogonickými mýtmi v ruskom, poľskom, ale i rumunskom, baltskom prostredí a začlenil ho do širšieho kontextu⁶. Popri tom síce nevylučuje „kontamináciu bogomilskými prvkami“, ale túto vidí len v dualistickom aspekte týchto legiend⁷.

Prejdime k rozboru a porovnaniu kozmogonického dualizmu u bogomilov a v ľudových mýtoch.

Utvorenie sveta, zachované v ľudových mýtoch, sa dá zhrnúť do nasledovnej osnovy: Na počiatku boli Boh a Satan. Neexistovala pevnina, všade sa rozprestierala (pra)voda. Pevnina bola utvorená tak, že sa Satan ponoril na dno pra(vody) a z dna priniesol kúsok hliny, ktorú Boh postupne rozširoval⁸.

Bogomilská verzia, zachytená priamo v apokryfe Tajná kniha zachytáva takýto obraz. Na počiatku existovali Boh a jeho Nebeská ríša, ktorej členom bol i Satan(ael). Štruktúra (pra)sveta bola takáto: najnižšie sa nachádzalo podsvetie, nad ním vody, v ktorých plávali dve ryby

³ Spis Interrogatio Joannis, tiež Tajná kniha, sa zachoval v dvoch verziách, obe sú vydané J. Ivanovom: Joanis et Apostoli et Evangelistae Interrogatio... (Tajná kniha), in: Ivanov J.: Bogomilski knigi a legendi, Sofija 1970, 73-87

⁴ Euthymii monachi coenobii Peribleprae epistula invectiva contra Phundagiagitas sive Bogomilos haereticos, (ďalej Euthymii monachi ...), in: Ficker G.: Die Phundagiagiten, Leipzig 1908, 3-86, Euthymii Zigabeni de haeresi Bogomilorum narratio (ďalej len Euthymii Zigabeni ...), in: Ficker G.: Die Phundagiagiten, Leipzig 1908, 87-111

⁵ Prehľad starších teórií preberám z Dragojlovič D.: Bogomilstvo na Balkanu i u Maloj Aziji II, Beograd, 1982, 84, Petkanova D.: Apokrifna literatura i folklor, Sofija 1978, 151-155 a Eliade M.: Ďábel a pánbůh, in: Od Zalmoxida k Čingischánovi, Praha 1997, 82

⁶ Eliade M.: Ďábel a pánbůh, in: Od Zalmoxida k Čingischánovi, Praha 1997, 72-112

⁷ Eliade M.: Ďábel a pánbůh, in: Od Zalmoxida k Čingischánovi, Praha 1997, 111

⁸ Porovnaj mýty z Ďulmeni (č. 1 u Ivanova, 329), Chalova (č.2, 333), ako i všetky verzie apokryfu O Tiberiadskom mori (bulharská verzia s. 289, 1.ruská 290, 2.ruská 296. Ľudový mýtus zachytený pod číslom 3 u Ivanova hovorí, že Satan sa nemá ponoriť, ale má ísť na miesto stretu morí a doniesť penu (legenda z dediny Varakeľ /č.3/, 334). Rovnako aj 3.ruská verzia apokryfu O Tiberiadskom mori hovorí, že Satan doniesol penu ako íl s. 299-300. Pena je tu teda variantom hliny, zeme.

V ruských verziách sa nachádza zaujímavý detail - Satan sa ponára na dno (pra)vody v podobe vtáka (gogol, v bulharskej verzii гpyмецъ)

držiaci nesformovanú zem pokrytú vodami, ďalšou sférou bol vzduch a nad ňou sféry nebies⁹. Satan sa vzbúril proti Bohu a bol zvrhnutý z nebies. Keďže aj v období po svojej vzbure mal Satanael ešte božiu moc, vytvoril nebeskú klenbu a Zem, pričom motív tvorenia nasleduje knihu Genesis.

V bogomilskom učení aj v ľudových mýtoch sa dá vidieť spoločný motív (pra)vôd, rozprestierajúcich sa nad pevninou. Ten je však univerzálny a nedá sa z neho odvodiť žiadna príbuznosť. Naopak, ponorenie do vody, hoci tiež univerzálny motív,¹⁰ u bogomilov nenachádzame.

Prejdime k ďalšiemu spoločnému rysu bogomilstva a ľudových mýtov, a tým je spolupráca Boha a Satana pri utvorení sveta. Podľa ľudových mýtov Boh a Satan spolupracovali pri utvorení sveta. Motív jeho utvorenia je nejasný. Jeho iniciátorom je raz Boh¹¹, inokedy Satan¹², a aj obaja naraz¹³. Tvorcom sveta je však iba Boh. Satan je spočiatku len jeho pomocníkom, keď sa ponára na dno (pra)vôd, a prinesie hlinu - „materiál“ na tvorenie¹⁴. I človeka tvorí sám Boh¹⁵. V niektorých legendách však Satan zohráva dôležitú úlohu v kozmogonickom procese, pretože nepriamo radí Bohu pri formovaní sveta. V istej fáze totiž Boh akoby nevedel, ako pokračovať ďalej a je odkázaný na radu Satana alebo inej so Satanom spojenej bytosti. Dôležitú úlohu pri tom zohrávajú dve zvieratá - včela a ježko. Včela v legende z Dulmeni vypočula Satana, čo má Boh robiť so zemou, ktorá je už taká rozľahlá, že ju Slnko nemohlo pokryť¹⁶. Variantom k Slnku je nebo, pričom radcom je ježko¹⁷ alebo včela, ktorá odpočula rozhovor Satana s ježkom¹⁸. Ako vidno, motív utvorenia sveta nie je kresťanský a jeho korene siahajú hlboko do predkresťanských dôb.

Podľa bogomilov Boh a Satan spolupracovali nielen pri utvorení „tohto sveta“¹⁹, ale na rozdiel od ľudových legend i človeka. Tvorcom sveta je Satan²⁰, čiže je to naopak ako

⁹ Spomínaní štruktúra sa nachádza v oboch verziách, Interrogatio Joannis, 74. Iné správy o kozmogónii bogomilov sú len sprostredkované. V jednej z nich, zachytenej v polemickom traktáte Eutýmia Zigabena sa píše, že keď bol Satan(ael) zvrhnutý z nebies, všade sa rozprestierala voda. Zem bola neviditeľná a neusporiadaná (ἀόρατος καὶ ἀκατασκεύαστος, Euthymii Zigabeni ..., 92)

¹⁰ Pozri spomínanú štúdiu Eliadeho. V nej ukazuje, že tento univerzálny indoeurópsky motív vznikol pravdepodobne ešte pred 3.tis.pr. Kristom a tak prešlo aj do Sev. Ameriky, nie je však doložený v Stredomorí, starovekom Blízkom východe a Iráne. Eliade M.: Ďábel a pánbůh, in: Od Zalmoxida k Čingischánovi, Praha 1997, 110-111

¹¹ Legenda z dediny Ďulmeni (č. 1 u Ivanova), 329, ako i všetky verzie apokryfy Tiberiadske more

¹² Legenda z dediny Chalovo (č. 2), 333

¹³ Legenda z dediny Varakeľ (č.3), 334

¹⁴ Je to súčasť spomínaného prastareho typu ľudského myslenia. S takouto dualistickou podobou sa však stretávame len v oblasti juhovýchodnej Európy a strednej Ázie, ale pôvodnejšie sú jeho ne-dualistické verzie, v ktorých sa na dno vôd potápa sám tvorca alebo neskôr aj jeho pomocník, ešte však nie protivník Eliade M.: Ďábel a pánbůh, in: Od Zalmoxida k Čingischánovi, Praha 1997, 110. Naopak, v apokryfickom prostredí Byzancie, ktoré bolo bogomilom rovnako blízke, ako napríklad v gréckej verzii o stvorení sveta sa už Satanael neponára do vôd, ale má ju priniesť do Nebeskej ríše zo štyroch končín sveta, in Peri ktiseos kosmou kai ouranion epi tes ges, in: Ivanov J.: Bogomilski knigi a legendi, Sofija 1970, 315.

¹⁵ Legenda z dediny Ďulmeni (č. 1), 330, legenda z dediny Varakeľ (č.3), 335, legenda z okolia Tarnova (č. 5), 337

¹⁶ Satan doslova Bohom pohŕda: „Ех, глупавъ Господь! Не знае... (Legenda z dediny Ďulmeni /č. 1/, 330)

¹⁷ Legenda z dediny Chalovo (č. 2), 334

¹⁸ Včela tu vystupuje ako špión v službách Boha. Legenda z dediny Etropole (č. 4), 336. Boh využil „špiónstvo“ včely aj v legende z okolia Sofie (č. 12), kde si vypočula, aké sú zámery urazeného Satana. (s. 348).

¹⁹ Pojem „tento svet“ ľudové mýty nepoznajú, v nich majú pojmy „svet“ a „tento svet“ totožný význam. U bogomilov označoval pojem „tento svet“ nedokonale imitáciu ideálneho božieho.

v ľudových mýtoch. V čom spočíva spolupráca Boha a Satana? Podľa spisu *Interrogatio Johannis* Satan prosil Boha o odpustenie za svoj pokus o „prevrat“ a on mu povolil počas siedmich dní napraviť jeho chybu. Satan vtedy vytvoril svoju ríšu, „tento svet“ tým, že napodobňoval ríšu Nebeského Otca, a človeka²¹. Ako sme už spomínali, bogomili v podstate prevzali príbeh vytvorenia sveta z biblickej knihy Genesis, s tým, že tvorcom (demiurgom, nie Stvoriteľom) nebol v skutočnosti Boh, ale Satan. V tomto zmysle aj chápali Boha - pravý Boh nebol Jahvem, tvorcom „tohto sveta“, ale „neznámym bohom“, ktorého ohlásil Ježiš Kristus. Vidíme, že forma spolupráce je iná. Kým v ľudových legendách je priama, a Boh so Satanom sú spoluformovateľmi sveta, u bogomilov len nepriama - Boh povoľuje Satanovi tvoriť, ale na samotnom tvorení sa nezúčastňuje.

Ako sme videli, bol istý čas, počas ktorého Boh a Satan spolupracovali. Nielen to, podľa ľudových mýtov boli Boh a Satan dokonca v čase utvorenia sveta i človeka označení za priateľov²². Neskôr však medzi nimi došlo k rozkolu. Zdôvodnenia sú rôzne - napr. Satanov pokus utopiť Boha, aby mohol ovládnuť svet²³, ale väčšinou je príčinou nepriateľstva medzi nimi, z hľadiska kresťanstva prekvapivo a neprijateľne, porušenie vzájomnej dohody zo strany Boha(!). Táto dohoda sa týkala rozdelenia vlády nad svetom - Boh mal vládnuť nad nebesiami a Satan nad Zemou, ako aj nad človekom - Bohu patrili živí a Satanovi mŕtvi. Ani v tomto prípade však Boh nevie, ako má zrušiť zmluvu a je odkázaný na pomoc iných - samotného Satana²⁴, anjela²⁵, sv. Petra²⁶ či sv. Jána²⁷. Opäť tu vidíme motív božej neschopnosti a nevedomosti.

Podľa bogomilov bol medzi Bohom a Satan(ael)om na počiatku tiež pozitívny vzťah. Satan bol totiž pôvodne najvyšším úradníkom²⁸ alebo prvorodeným božím synom²⁹, a teda Kristovým bratom alebo anjelom³⁰ nebeského Otca. Rozhodujúci podiel na ustanovenie nepriateľstva medzi Bohom a Satanom u bogomilov mala Satanova pýcha a vzbura, a definitívne jeho vierolomnosť pri utvorení človeka. Človek bol vytvorený na Satanovu i Božiu podobu. Satan vytvoril hmotné telá, prikázal božím anjelom do nich vojsť a poškrvnil ich. Spojením Satanových tiel a anjelov vznikli prví ľudia. Na prvý pohľad Satanov paradoxný príkaz anjelom je vysvetliteľný práve tým, že antropogónia spadá do spomínaného 7-dňového kajúcneho obdobia, kedy mal Satan odčiniť svoju vzburu³¹. On to však zneužil na spomínané

²⁰ *Interrogatio Joannis*, 76-77, *Euthymii monachi ...* 34, celkovo o utvorení „tohto sveta“ pozri 33-38, *Euthymii Zigabeni ...*, s. 92.

²¹ *Interrogatio Johannis*, s. 76-77, podobne aj v texte *Eutýmia Zigabena*, ale v tomto prípade chýba motív odpustenia.

²² Pozri aj legendu č. 6 z dediny Panagjurišče, 12 z okolia Sofie. Podľa legendy č. 9 z dediny Veles boli dokonca bratia. Chcel by som upozorniť aj na to, že v náboženských predstavách balkánskych Slovanov bol známy Dabog, ako protiklad Boha na nebesiach. Plnil tu úlohu Diabla, cára na zemi. Iným menom tohoto boha bolo Svarožič, čo ukazuje na to, že ide o boha-syna (Váňa Z. *Svět slovanských bohů a démonů*, Praha 1990, 67-69)

²³ *Legenda z dediny Varakeľ* (č.3), 334. Satan sa pokúsil utopiť Boha aj v legende z dediny Chalovo (č. 2), 333, príbeh však tento motív nerozvíja.

²⁴ *Legenda z dediny Ďulmeni* (č. 1), 330-333. Samotnú zmluvu však nemôže zrušiť Boh, ale jeho syn - Kristus. Paradoxne, pokus Satana utopiť Boha nemá negatívne dôsledky na uzavretie dohody. Aj to je jeden z paradoxov, ktorý vznikol pokresťančením tejto legendy.

²⁵ *Legenda z dediny Panagjurišče* (č. 6), 338-339

²⁶ *Legenda z dediny Ustovo* (č. 7), 340-342

²⁷ *Legenda z dediny Gorno-Nevojani* (č. 8), 343-345

²⁸ *Interrogatio Johannis*, 74

²⁹ *Euthymii Zigabeni ...*, s. 95

³⁰ *Nedostoinogo Kozmy Prozvitiera beseda na novojavivšuju sa eres Bogumilou*, in: *Begunov J.K.: Kozma Prezviter v slavjanskich literaturach*, Sofia 1973, s. 327

³¹ *Interrogatio Johannis*, s. 78-79. Interpretácia vytvorenia človeka v polemike *Eutýmia Zigabena* tiež ukazuje „spoluprácu nebeského Otca a Satana“. Satan vytvoril telo, ale nebol schopný do neho vdýchnuť

poškvrnenie anjelov. Ako vidíme, zdroj nepriateľstva je zásadne iný ako v pokresťančených ľudových mýtoch.

Zhrňme si teda ponímanie Boha a Satana v ľudových mýtoch a u bogomilov. Boh ľudových legiend nie je kresťanským Bohom, a ani nie je jeho „transformáciou“ do myslenia vtedajších obyvateľov Bulharska. Naopak, je to nekresťanský boh, ktorého aj po 1000 rokoch povrchno prijaté kresťanstvo ľudí na vidieku len premenovalo na Hospodinona, či Sabaotha. Boh tu nie je všemocný a vševedúci vládca, ale v istej fáze tvorenia nevedomý, či unavený. Únava fyzického i duševného rázu je tiež motív známy aj v iných oblastiach - okrem Balkánu napr. v Pobaltí. Eliade pričleňuje Boha z týchto legiend k typu „deus otiosus“. Upozorňuje tiež, že spomínaný motív únavy sa nevyskytuje v stredoázijských legendách, ktoré majú tiež dualistický charakter, čiže nie je to neoddeliteľnou súčasťou dualistických mýtov³². Boh je v bogomilstve kresťanským Bohom, ale ponímaný protikladne k náuke oficiálnej cirkvi. Bogomili, ako som už spomenul postavili Jahveho Starého Zákona a Nebeského Otca Nového Zákona proti sebe. V kresťanstve je Boh starozákonným Jahvem, u bogomilov je Jahve Satanom. Nebeský Otec je všemocný, vševediaci a zhovievavý. S „týmto svetom“ nemá nič spoločné. Nie je jeho tvorcom a zasahuje do neho prostredníctvom svojho (druhého) Syna - Krista. Satan je aj v ľudových mýtoch, aj u bogomilov dočasným vládcom Zeme. Kým však u bogomilov to bol vládca zavrhnutiahodný, pre obyvateľstvo Balkánu aj hoden úcty, pretože nielen škodil, ale aj pomáhal. V bogomilstve bol protiklad Boh - Satan podložený eticky. V ľudových legendách tento protiklad absentuje a dobro a zlo ide naprieč dvojicou Boh - Satan³³. Druhým základom bogomilského dualizmu je ontologický protiklad hmoty a ducha, ktorý v ľudových mýtoch tiež nenachádzame.

Ako vidíme, po dôkladnejšej analýze je zrejмый zásadný rozdiel medzi dualizmom ľudových mýtov a bogomilským učením. Kým ľudové mýty majú svoje korene v predkresťanskom náboženstve, bogomilstvo sformovalo svojskú interpretáciu Biblie a jej správy o stvorení sveta. Ľudové mýty a bogomilské učenie sú si tým principiálne nekompatibilné. Preto je nepravdepodobné, že by bogomilstvo nejakým spôsobom či už čerpalo

dušu. Tak urobil pre svoju dobrotu nebeský Otec. Človek sa tým stal živou dušou (Euthymii Zigabeni ..., s. 92). Satan tu vystupuje ako Tvorca - podvodník - creator trickster, jav, ktorý sa vyskytuje v mnohých učeniach. Pozri bližšie Bianchi U.: Der Demiurgischer Trickster und die Religionsethnologie, in: Selected Essays on Gnosticism, Dualism and Mysteriosophy, Leiden 1978, 65-74. Tento byzantský učenec tiež zachytil bogomilské tvrdenie, že diabli vraj získali "zhora" moc konať všetko, čo chcú až do konca siedmeho veku, čo korešponduje so siedmimi dňami slobody Satana podľa spisu Interrogatio Johannis Euthymii Zigabeni ..., s. 100. Je možné, že pojem „επτὰ αἰώνων“ označuje planetárne neba okolo Zeme, nad ktorými sa nachádza sféra Ogdoád, ako to vysvetľujú B. a J. Hamiltonovci (Hamilton J. and B.: Christian Dualist Heresies in the Byzantine World c. 650-c. 1450, Manchester University Press 1998, 188, pozn. 49). Antropogonický mýtus zachytený Eutýmion Akmonijským ukazuje odlišnú interpretáciu. Satan pri svojom vyhnaní z ríše nebeského Otca ukradol dušu. Keď vytvoril Adamovo telo, podarilo sa mu po viacerých problémoch tieto dve zložky aj spojiť. Dušu potom znečistil nie pohlavným stykom, ale skrze nečisté zvieratá ako zmija, škorpión, žaba a i. Tie sa dostali do kontaktu s dušou a tá získala ich nečisté vlastnosti³¹. Aj v tejto polemike je pôvod duše v ríši nebeského Otca. V tomto prípade teda nepriateľstvo medzi Bohom a Satanom predchádza utvoreniu človeka, na rozdiel od predchádzajúcich dvoch príbehov. Hoci príčina rozkolu nie je známa, pravdepodobne ňou bola Satanova pýcha.

³² Eliade M.: Dábel a pánbůh, in: Od Zalmoxida k Čingischánovi, Praha 1997, 78-82. V apokryfe *Tiberiadské more* je zaujímavá odpoveď Satana na otázku Hospodina o tom, kto je (nielen to, že sa to vlastne boh aj pýta). Satan sa nazýva bohom a Hospodina nazýva bohom bohov, čo je veľmi blízke Helmholdovmu opisu panteónu západných Slovanov v jeho *Chronice Slavorum* z polovice 12. storočia, v ktorej je najvyšší boh Slovanov označený ako boh bohov (tamtiež, 84).

³³ Na tento aspekt ponímania Boha u Južných Slovanov upozornil J. Fine (Fine J.V.A.jr.: The Bosnian Church: A New Interpretation. A Study of the Bosnian Church and Its Place in State and Society from the 13th to the 15th Centuries, East European Monographs, no. X, New York and London 1975, 38-39, n. 44). Myslím si, že sa dá aplikovať aj na Bulharov.

alebo bolo nejakým spôsobom ovplyvnené týmito mýtami. Nedá sa síce naopak úplne vylúčiť neskoršie pôsobenie bogomilstva na tieto legendy, avšak v takej základnej podobe, v akých sú doložené z prostredia, v ktorom mohli byť ovplyvnené bogomilstvom, sa nachádzajú aj na územiach, v ktorom ním byť ovplyvnené nemohli byť (napr. ugrofínske kmene, západní Slovania a i. Bogomilský vplyv na formovanie podoby týchto národných legiend, ako sa nám zachovali až do 19. stor. je teda veľmi nepravdepodobný a myslíme si, že dualizmus, obsiahnutý v nich nie je výsledkom pôsobenia bogomilov³⁴. Eliadeho predpoklad považujeme za nepotvrdený. Otázku o vzájomnom vzťahu bogomilstva a „pohanov“ vtedajšieho Bulharského cárstva si však môžeme postaviť aj inak. Bogomili mohli byť blízki najmä svojimi kozmologickými predstavami v tej dobe povrchno pokresťančenému ľudu, u ktorého ešte prežívalo pôvodné náboženstvo a mohli ho „zviest“³⁵. Na prvý pohľad blízkosť bogomilstva a pôvodných náboženských predstáv mohla u čiastočne pokresťančeného obyvateľstva potvrdiť domnienku vyvolanú bogomilskými misionármi, že niektoré body bogomilského učenia - napr. dualizmus medzi Bohom a Satanom - sú rozhodujúce aj v kresťanstve³⁵. Na druhej strane, si musíme uvedomiť protikladný postoj k „tomuto svetu“ u bogomilov (ktorí ho ako produkt Satana odmietali) a „pohanov“ (ktorí sa cítili byť jeho súčasťou a v žiadnej legende sa nestretávame s jeho odmietaním). Pri skúmaní otázky vplyvu a rozšírenia bogomilstva na vtedajšiu bulharskú spoločnosť si totiž musíme uvedomiť, ako správne uvažuje J. Fine, že drvivá väčšina obyvateľstva Bulharskej ríše boli roľníci. To znamenalo, že sa zaoberali v prvom rade praktickými starosťami „tohto sveta“ a takýmto smerom bolo orientované aj ich náboženstvo, hoci nominálne kresťanské, napojené na predkresťanské viery. Prečo by teda malo byť takéto svetu vzdialené náboženstvo atraktívne pre pozemsky a materialisticky mysliacich Bulharov?³⁶ Popri tom si treba odpovedať aj na druhú otázku, prečo by mali byť vo vtedajšom Bulharsku široko rozšírené práve bogomilské občiny, ktoré nemali podporu štátnej moci, ako to bolo v prípade oficiálneho kresťanstva?³⁷ Fine správne uvažuje, že prijímanie bogomilstva vtedajšími čiastočne pokresťančenými Bulharmi sa dá najpriateľnejšie vysvetliť tým, že ich k nim priviedli dualisticky zmýšľajúci dedinskí kňazi, ako pop Bogomil, údajný zakladateľ hnutia. Roľníci to v tom prípade nevnímali ako zmenu viery, ale len dôrazu určitých ideí a praktík. Ďalej sa považovali za kresťanov, bez toho, aby si uvedomili, že upadli do herézy³⁸. Na druhej strane si však musíme uvedomiť, že ak aj bola prevažná časť roľníctva nábožensky indiferentná k takémuto typu náboženstva, nevylučovalo to, že sa v spoločnosti vyskytovali jednotlivci alebo až celé skupiny, ktoré indiferentné neboli. Jedným z prejavov záujmu o asketický spôsob života je veľký rozvoj kláštorov, ktorý začal vo vtedajšom Bulharsku práve

³⁴ Či naň pôsobil vplyv takých skupín, ako manichejci či paulikiáni, by si vyžadovalo špeciálnu štúdiu.

³⁵ To je aj jedno z možných vysvetlení istého vnášania predkresťanských prvkov do bogomilstva, ktoré nachádzame v protibogomilských polemikách. Spomínaná úcta bogomilov k Satanovi v nich je na jednej strane vysvetľovaná ich snahou utajiť sa pred autoritou štátu a oficiálnej cirkvi, na druhej strane sú zmienky o tom, že si ho uctievali pre to, že môže škodiť, buď nerozlišeným prenesením predkresťanského náboženstva na bogomilstvo zo strany autorov polemických spisov alebo dôkazom, že aj isté skupiny Bulharov, pravdepodobne najnižšej vrstvy v bogomilských spoločenstvách - počúvajúcich, jednoducho stotožnila svoje ponímanie Boha a Satana s bogomilským. Pozri napr. Dialóg o démonoch *Περὶ ἐνεργείας δαιμόνων*, in: Izvori na bálgarska istorija XI, Sofija 1965, 128-132, v ktorom je jedna zo skupín označená za uctievačov Satana.

³⁶ Fine J.V.A.jr.: *The Bulgarian Bogomil Movement*, in: *East European Quaterly*, vol. XI, No. 4, 393

³⁷ Dodnes nie je jasne zodpovedaná otázka vplyvu a rozšírenia bogomilstva vo vtedajšej spoločnosti. Teórie o široko rozšírenom hnutí sú založené na tvrdeniach o tom, že heréza zachvátila celé mestá a dediny, ako o tom píše napr. Eutýmius Akmonijský vo svojom *Confutatio et eversio (Euthymii Zigabeni Confutatio et eversio impiae et multiplicis execrabilium Massalianorum sectae, qui et Phundaitae, nec non Euchitae, Enthusiastae, Encratitae, et Marcionitae appellantur, PG 131, col. 41 B)*. Vieme o zvyku teológov zveličovať nebezpečenstvo, a preto treba k takýmto vyjadreniam pristupovať obozretne.

³⁸ Fine J.V.A.jr.: *The Bulgarian Bogomil Movement*, in: *East European Quaterly*, vol. XI, No. 4, 390

v 1. pol. 10.stor. Ak sa našlo dostatočné množstvo ľudí ochotných vstupovať do kláštorov, nedá sa vylúčiť podobná situácia aj v prípade bogomilstva³⁹. Oprieme sa pri tom o rozvrstvenie bogomilských spoločenstiev na tri skupiny: „dokonalých“, „veriacich“ a „počúvajúcich“. Pre každú z týchto skupín bolo učenie záväzné na inej úrovni. Už Kozma Presbyter si všimol, že jedna časť príslušníkov spoločenstiev „pracuje“ na druhú⁴⁰. A práve o to ide - to „antisvetské“ - záväzné pre vrstvu „dokonalých“, nebolo záväzné pre najmenej zasvätenú vrstvu „počúvajúcich“, ktorí však participovali na živote spoločenstva⁴¹. Akýsi pohano-kresťanský synkretizmus v bogomilskom učení nemohol mať rozhodujúcu úlohu. Členovia vrstvy dokonalých vyznávali vierouku založenú prísne na vlastnom pochopení Biblie a práve oni boli rozhodujúcou vrstvou bogomilských občin. To však nevyklúčovalo, že v bogomilských občinách nežili ľudia, ktorí pod formou bogomilstva ďalej vyznávali svoje pradávne náboženstvo - čo je však v tom období skôr normálne, ako výnimočné.

V závere teda môžeme povedať, že medzi bogomilstvom a slovanským náboženstvom neprebíhali žiadne ideové vzťahy. Mohli však byť medzi ich vyznavačmi. Keďže žiadne priame informácie o tom nemáme, pohybuje sa len v rovine špekulácií.

Mgr. Pavol Haviernik; Katedra všeobecných dejín, Filozofická fakulta UK,
Safárikovo nám. 6, Bratislava 818 01 (Pavol.Haviernik@post.sk)

³⁹ Hoci, ako ukazuje Kozma Presbyter, v tomto období už vstupovali do kláštora aj ľudia, ktorí v nich hľadali nie zdokonaľovanie svojho ducha, ale záhaľku, život v relatívnom blahobyte. Ale aj toto je paradoxným svedectvom „rozvinutia“ mníšstva vo vtedajšom Bulharsku. Nedostoinogo Kozmy Prozvitera, 361

⁴⁰ Nedostoinogo Kozmy Prozvitera ..., 341-342

⁴¹ Paralelný vzťah sa dá nájsť medzi životom vtedajších eremitov a obyčajného ľudu. Eremiti predstavovali svojim asketickým prístupom tiež istú formu „antisvetského“ dualizmu, to, napriek tomu si svojou múdrosťou získali vážnosť a úctu svojho roľníckeho okolia. Navyše, bogomilstvo nebolo hnutím, ktorého pôsobenie by bolo obmedzené len na vtedajšie Bulharsko, ale malo silné odozvy aj vo vtedajšej najkresťanskejšej ríši – Byzancii. Čím mohli byť bogomilské spoločenstvá atraktívne pre nich? Aj tu mohla zohrávať rozhodujúcu úlohu charizma bogomilských dokonalých, ktorá bola schopná pritiahnúť ľudí k prenasledovaným spoločenstvám. Ako príklad by som uviedol Joanna Tzurillu, ktorý pôsobil na maloázijskom pobreží v okolí Smyrny, v tématach Opsikion a Thrakésion v 1.pol. 11.stor. Ako píše Eutýmios Akmonijský, za tri roky svojho pôsobenia obrátil celé mestá v okolí Smyrny. Aj keď treba brať toto tvrdenie s rezervami, predsa len poukazuje na úspech, ktorý dosahovali charizmatickí vodcovia bogomilstva. Kozma Presbyter prirovnáva bogomilských vodcov k vlkom v ovčej koži. Chodili totiž ako asketici a miatli ľudí (Nedostoinogo Kozmy Prozvitera ..., 300). Podobné tvrdenie nájdeme napr. aj u Eutýmia Akmonijského (Euthymii monachi..., 4, 7 a i.) a dá sa povedať, že toto tvrdenie patrilo k bežnej výbave protiheterických polemík. Vzhľadom na štruktúru bogomilských spoločenstiev ho však treba brať vážne, pretože vrstva „dokonalých“ žila pravdepodobne prísnyim asketickým životom porovnateľným so životom mnohých „ortodoxných“ mníchov, najmä eremitov. Táto kategória mníchov bola pre predstaviteľov oficiálnej cirkvi vždy veľmi problematická a už od Justiniánových čias sa snažili čo najviac obmedziť jej činnosť, kvôli tomu, že ich ponímanie kresťanskej zvesti bolo často na hranici „ortodoxie“, resp. ju aj nechtiac prekračovalo, a na druhej strane svojim asketickým životom boli protikladom voči v mestách žijúcim predstaviteľom cirkvi – napr. biskupom, ktorých spôsob života často kritizovali. Rovnako ako z tohto hľadiska máťou bola prax bogomilov navštevovať kostoly oficiálnej cirkvi, čo polemici hodnotili ako pretváрку a práve snahu zmiast' nevedomý ľud. Tým chcem povedať, že nielen pre „nových“ kresťanov, ale aj pre obyčajných ľudí v tradične kresťanskej Byzancii bolo často naozaj ťažké rozoznať, o akú kategóriu askétu ide, a ak si získal ich dôveru a vážnosť, bolo problematické jeho činnosť zastaviť.

Summary

To the Possible Relations between the Bogomils and the Pre-Christian Religion in the Period of 1st Bulgarian Kingdom

Pavol Haviernik

The author searches the problem of relations between the heretical movement of the Bogomils and the pre-Christian religion of the Slavs. The bases for the exploration are the bogomil apocrypha *Interrogatio Johannis* and the South-Slavonic folktales. The article compares the dualism of the bogomil teaching and that of the tales on the base of cosmogony and anthropogony. The author shows the possible attractiveness of the bogomil teaching for partly christianised Slavs because similarity of some ideas, for example the cooperation and the friendship between God and Satan during the process of cosmogony etc. He concludes that in spite of the similarity between them at the first sight there are many differences - bogomil dualism has Christian origin based on the ethics and onthology, the Slavonic dualism is based on the pre-Christian religion widespread not only among Slavs, but also Baltic and Central Asian tribes. The mutual influence of these religious ideas is improbable because of their incompatibility.